SCHATRIJK

een uitgave van Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland

Waterland

Colofon

SCHATRIJK Waterland
is een uitgave van het Steunpunt Monumenten en Archeologie Noord-Holland. Het Steunpunt is een samenwerking tussen MOOI Noord-Holland en Stichting NMF en wordt mogelijk gemaakt door de Provincie Noord-Holland en de RCE.
info@steunpunterfgoednh.nl
www.steunpunterfgoednh.nl

Tekst en redactie Linda Verniers, Stichting NMF
Ontwerp en opmaak Lonneke Beukenholdt, BLKVLD Uitgevers | Gelegenheidsboeken

Met dank aan Laura Bromet (wethouder gemeente Waterland); Marieke Leeverink (gemeente Waterland); Rob van Eerden (provincie Noord-Holland); Jan Colaris en Bertien van der Kolk (Waterlandmuseum De Speeltoren); Martin Schabbink (RAAP) Sjeng Dautzenberg, Joris Brattinga en Pieter Floore (Hollandia Archeologen); Wouter Waldus en Annelies van Benthem (ADC ArcheoProjecten); Marco Feenstra (AWN Waterland); Kenneth Stamp (fotograaf); Archeologische Werkgroep Purmerend ; Peter Saal, Helga Zwertbroek, Eliza van Rooijen, Monica Dütting, Yvette Burnier (stichting NMF)

Maart 2018

Steunpunt Monumenten & Archeologie Noord-Holland

Beeldverantwoording
ADC ArcheoProjecten [44, 46, 55, 70 (beemster)]
Gemeente Waterland [18]
Hollandia Archeologen Zaandijk [20, 60-61]
Helga Zwertbroek [66]
Kenneth Stamp [56-57, 60]
Linda Verniers [6-7, 11, 28, 32, 34, 38-39, 42, 45, 53, 54, 61, 62-63, 64, 65, 67]
Open Data Provinciaal Depot voor Archeologie Noord-Holland [Omslag, 2, 30, 34-35, 36, 47, 48-49, 71]
J. Pauptit, Collectie Faculteit Archeologie Universiteit Leiden [26]
Peter Saal [24-25, 50-51]
Purmerends Museum [30]
Provincie Noord-Holland [12-13, 16boven]
RAAP/Karin Andersson [14]
RAAP/Michiel Hooyberg [33 boven]
Siebe Swart, Collectie RCE 12461-39390 [8]
Stichting NMF [52, 69]
Sprekend
FKG Architecten aan de Zaan [68]
Zuiderzeecollectie [69]
www.despeeltoren.nl [25]
www.oldmapsonline.org [27]
geheugenvannederland.nl [31]
Wikimedia [16onder en 17, 27,37, 40, 43, 47, 52 portret, 59]
Zorgvuldigheid is betracht om van elke foto de eigenaar c.q. fotograaf te vermelden. Organisaties en personen die menen dat bepaalde rechten bij hen liggen, kunnen contact opnemen met de redactie.

Provincie Noord-Holland

Inhoudsopgave

Omslag en binnenzijde omslag, speelgoedknikkers 1650-1850, Wormerland

Voorwoord | **Jack Chr. van der Hoek** 4
Interview | **Rob van Eerden** 8
Artikel | **De ondergrond van Waterland** 12
Interview | **Laura Bromet** 18
Artikel | **Wonen in Waterland** 24
Recept | **Scheepsbeschuit** 37
Interview | **Wouter Waldus** 38
Vondsten | **Sint Jacob** 47
Vondsten | **Bewonderen** 48
Artikel | **De strijd tegen het water** 50
Artikel | **De Stelling van Amsterdam** 56
Artikel | **Beleven en benutten** 62
Vondsten in de Tijd 72
Vondsten | **Bewonderen** 74

“Van grijsbruine vlakte naar hippe woonplek.”

Je staat er niet zo vaak bij stil, maar het landschap om ons heen verandert voortdurend. Oude kaarten, prenten en later foto’s laten ons zien wat er in een gebied is gebeurd. Wie daar meer over wil weten kan bijvoorbeeld de collectie van de Provinciale Atlas raadplegen. Maar ook de bodem zelf vertelt ons van alles over de ontstaansgeschiedenis van een gebied. Gebruiksvoorwerpen, botmateriaal en patronen in de aardlagen maken het mogelijk terug te gaan in de tijd en de geschiedenis te reconstrueren. Fascinerend, leerzaam en leuk! Het is belangrijk dat we deze informatie niet achterhouden maar beschikbaar stellen voor iedereen. Dat is de reden dat we in Castricum het bezoekerscentrum Huis van Hilde hebben gebouwd. Het is dé plek in Noord-Holland waar iedereen alles te weten kan komen over de ontstaansgeschiedenis van onze provincie.

Niet veel mensen weten dat Noord-Holland is opgedeeld in tien archeologiegebieden. Welke gebieden zijn dat? Hoe zijn ze ontstaan? Wat is het verhaal van een gebied? Dat kun je allemaal lezen in de archeologische tijdschriften van SCHATRIJK. De reeks is gestart met een themanummer over Wieringen. In deze editie staat Waterland centraal.

Een vogel die in de prehistorie boven het gebied vloog dat we nu de Zaanstreek, Waterland en Beemster noemen, zag slechts een onafzienbare grijsbruine vlakte: hoogveen. Meters boven de zeespiegel, dat wel. Maar slechts bestaand uit natte, zure, hoog op elkaar gestapelde waterplanten en mossen. Het is onvoorstelbaar dat een gebied dat in de 17e eeuw enorm tot bloei zou komen met havens voor walvisvaart, scheepsbouw, zaagmolens en andere ‘industrie avant la lettre’, er tot ver in de middeleeuwen bij lag als een hopeloze, verlate en kansloze wereld.

Door de ontwatering, eerst door het graven van sloten en later ook door windmolens, werd het veen letterlijk te gelde gemaakt. Hoe? Dat is een zeer interessant verhaal van harde arbeid, slimme kansenbenutting en Hollandse handelsgeest. Het gebied werd, mede door de polders die ontstonden uit drooggemalen zoetwatermeren, de voorraadkast van Amsterdam. En later ook: de “hippe” woonplek van rijke Amsterdamse kooplui, die buitenplaatsen lieten bouwen in droogmakerijen die inmiddels door hun unieke historische vooruitstrevendheid, werelderfgoed zijn geworden.

De regio Waterland, met de gemeenten Waterland, Purmerend, Beemster, Edam-Volendam, Landsmeer en de Overgemeenten (Oostzaan en Wormerland) zijn Hollandser dan Hollands, met de veenweiden, polders, de uit hout opgetrokken dorpen, spiegelende waterplassen, goed onderhouden wind-molens en natuurlijk diverse generaties industriële ontwik-keling.

Veel meer hierover in deze uitgave van SCHATRIJK.

Laat u verrassen en inspireren. Ik weet zeker dat u na het lezen van dit nummer de regio Waterland met andere ogen gaat bekijken.

Jack Chr. van der Hoek
Gedeputeerde Cultuur, Provincie Noord-Holland

SCHATRIJK

Waterland

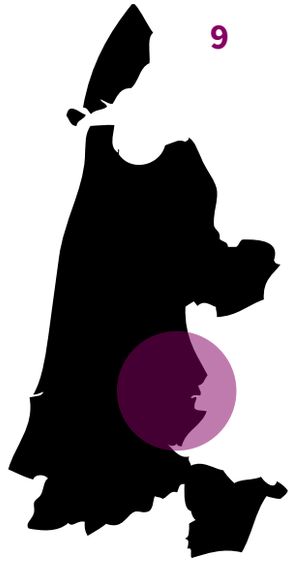

“De regio Waterland heeft het meest oer-Hollandse landschap”

Rob van Eerden is beleidsadviseur bij de provincie Noord Holland

Op de voorgrond de onregelmatige veenweide verkaveling van de Eilandspolder, met de strakke geometrische verkaveling van de Beemster op de achtergrond

De provincie Noord-Holland heeft tien archeologiegebieden aangewezen. Ieder gebied is aangemerkt vanuit de kenmerkende achtergrond van dat gebied. Vaak liggen aan deze aanwijzingen ook verschillende redenen ten grondslag, maar ieder aangewezen archeologiegebied is van provinciaal belang. Dat wil zeggen, van bovengemeentelijk belang. De reden of achtergrond van een aanwijzing kan de aanwezigheid van archeologische vindplaatsen zijn of het feit dat de betekenis van de archeologische rijkdommen voor meer dan één gemeente van belang is. Maar de reden kan ook de overeenkomsten zijn tussen de (oorspronkelijke) landschappen, of de geologie.

Kijkende naar de archeologieregio Waterland, vallen twee typen landschap op: het veenweidegebied en de polders met de droogmakerijen. Waarom vormen deze samen één regio?

Kenmerkend voor deze regio is het metersdikke pakket hoogveen, dat weliswaar veel dunner is geworden, maar toch nog steeds het landschap bepaalt. Het veen ontstond in het zoete water dat zich door regen en rivieren achter de duinen opstuwde. Hier ontwikkelde het hoogveen zich goed. Dit geldt voor het hele gebied tussen grofweg Amsterdam, de strandwallen bij de kust en West-Friesland. Dat veen werd in cultuur gebracht, waardoor het slotenrijke landschap ontstond.

Daar waar de mens het veen te rigoureus afgroef en de wind vrij spel had, ontstonden meren, die met behulp van dijken en molens drooggemalen werden. Na het droogleggen van deze meren, is de oorspronkelijke kleigrond aan het oppervlak komen te liggen (wat goede landbouwgrond opleverde). Het rationeel ingerichte landschap was zijn tijd ver vooruit. Het maakte wel dat het westen van ons land van boven, naar ónder NAP zakte. Het droogmaken van de meren werd betaald door rijke investeerders, onder andere uit Amsterdam. Na de drooglegging lieten zij hier hun zomerverblijven bouwen. Daarom vind je in deze gebieden nu grote landgoederen.

> “Waterland is het toppunt van cultuurlandschap door boeren gebouwd.”

Waarom is deze regio belangrijk?
Omdat hier een compleet gebied helemaal ontgonnen is. Het belangrijkste moment daarbij is het moment waarop mensen met de primitieve middelen die ze hadden, een tot dan toe onbewoonbaar gebied introkken. Hier wierpen ze terpen op om hun boerderijen op te zetten. Dat moment is cruciaal voor onze geschiedenis en daarmee van grote waarde. De unieke resten ervan bevinden zich nog in de bodem. De provincie Noord-Holland heeft het in haar Leidraad Landschap en Cultuurhistorie als volgt verwoord: ‘de regio is het toppunt van cultuurlandschap door boeren gebouwd’. Waar vaak gekeken wordt naar kastelen in de volle middeleeuwen, voltrok zich hier de volledige ontginning van de veengebieden. De ontginning maakte een enorme landbouwproductie mogelijk waarmee weer veel monden werden gevoed. De kaasproductie is er een mooi voorbeeld van. Voor deze transformatie mag veel meer aandacht zijn.

Een grape (linksonder, 1675-1750, Purmerend), een hengselpot (links, 1450-1500, Edam) en een grape (rechts, 1450-1500, Edam)

Wat ook een fascinerend feit is, is dat het oorspronkelijke gebied meters boven NAP lag. Door de ontginning van het veen en het afsteken van turf voor de kachels, is het gebied vele meters gezakt en wordt het nu omschreven als ‘Laag Holland’. Het Nederlandse landschap is zelf gemaakt, maar wel nadat we het oorspronkelijke land hebben opgesoupeerd.

En wat kunnen we in Waterland nu met archeologie en erfgoed?
Erfgoed, en zeker archeologie, inspireert. De regio heeft een unieke identiteit, met enerzijds de veenweidegebieden waar volop gerecreëerd wordt op de fiets en zeker ook per boot. Anderzijds is er het landschap van de droogmakerijen dat tot het Werelderfgoed behoort. Oude terpen en dijken, de vele haast vergeten oude molenplaatsen en resten van verdwenen veen-ontginningsdorpen zijn in de bodem verborgen; het zijn allemaal potentiële ‘verhalenvertellers’ van deze regio. Laten we de Stelling van Amsterdam als onderdeel van het Werelderfgoed ook niet vergeten. Juist hier zie je dat de unieke identiteit van de forten wordt gebruikt bij de nieuwe bestemming van deze monumenten. Daar heeft iedereen profijt van. ◊

Poldermolen ‘De Kathammer’ van Katwoude. Deze molen zorgt voor de bemaling van de polder Katwoude-Hoogendijk, gelegen tussen Volendam en Monnickendam

Hoogveen, waarmee de hele regio Waterland ooit bedekt was

De ondergrond van... Waterland

Wie nu door de regio Waterland loopt, ziet het typische landschap van Laag Holland: een laaggelegen veengebied doorsneden door kronkelige rivieren en sloten, zoals in de Zeevang en bij Jisp. Ook het laaggelegen polderlandschap van de droogmakerijen is typisch voor de regio, maar dit wordt juist gekenmerkt door een strak en recht patroon. Vanuit de lucht is dit verschil goed te zien. Meer dan duizend jaar geleden was dit hele gebied bedekt met een dik pakket hoogveen. Hoe was dit ontstaan en waarom is het verdwenen?

Aan het einde van de jongste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, smolt het landijs en steeg het waterpeil. Er ontstond een geul tussen Engeland en het vasteland van Europa: de Noordzee. West-Nederland, ook Waterland, werd een waddengebied met grote invloed van de zee. Toen de zeegaten langs de kust werden gesloten, stopte deze invloed en kwam de watertoevoer van regen en rivieren. Eerst ontstonden er moerassen, die geleidelijk overgingen in veen omdat de plantenresten in het natte gebied niet helemaal vergingen.

Terwijl in de kuststreek in de ijzertijd (800-12 v.Chr.) volop werd gewoond, was het 'leeg' in de regio Waterland (de stippen zijn archeologische vindplaatsen van vondsten en/of sporen)

Een bord van fayence (1610-1635), gevonden in Monnickendam

In de regio Waterland kon het veen lange tijd ongehinderd doorgroeien, zodat de veenlaag rond de 10e eeuw wel zeven tot acht meter dik was. Het veengebied strekte zich ook meer naar het oosten uit dan nu; de plaats waar nu het eiland Marken ligt, was toen nog onderdeel van het zeer zompige vasteland. Dit land was lange tijd eigenlijk alleen via de veenstroompjes en meren toegankelijk en zeker niet bewoonbaar.

Rond de 10e eeuw brak een droge periode aan. Hierdoor werd het veenmoeras begaanbaar. Vanuit Kennemerland en Friesland trokken mensen het gebied in. In Kennemerland was sprake van overbevolking door bevolkingstoename en een verlies van landbouwgrond door overstuiving. De groepen boeren die het land binnentrokken om te ontginnen, kregen hiermee ook het land in eigendom. Om het veen te ontginnen, moesten de nieuwe bewoners samenwerken. Het grondwater stond, afhankelijk van het seizoen, bijna tot aan het maaiveld. Het was niet te doen voor één persoon om een stuk veen begaanbaar, bewerkbaar en bewoonbaar te maken en te houden.

Om het veen te kunnen gebruiken, moest het goed ontwaterd worden. Een (al bestaande) veenrivier werd vaak gekozen als 'ontginningsas of -basis', van waaruit sloten werden gegraven. Dat gebeurde haaks op de ontginningsas. Aan het einde van het ontgonnen land werd een dwarssloot gegraven. Zo werd een 'ontginningsblok' verdeeld in rechte stukken land, met daartussen sloten die zorgden voor de afwatering en ook voor tijdelijke opslag van regenwater. Het water kon vanuit deze sloten naar het veenriviertje van de ontginngingsas stromen. Om te voorkomen dat het water uit het nog niet ontgonnen veengebied de nieuwe akkers op zou stromen, werden rondom de akkers dijkjes of kaden opgeworpen.

De boerderijen bouwde men veelal aan de kant van de ontginningsbasis, hoewel in Waterland de eerste boerderijen ook vaak in het land stonden. De nederzettingen of dorpjes die ontstonden, konden heel verschillend zijn. Sommige dorpjes bestonden uit vrij dichte lintbebouwing, zoals bij Zunderdorp en rond Zuiderwoude, die uit minder dan tien huisplaatsen lijken te

Ontginners in het veen

hebben bestaan. Ten noorden van Zunderdorp stonden juist veel boerderijen bij elkaar. De bewoners van deze dorpjes hielden vee en deden aan akkerbouw. Turf voor de kachels werd afgestoken van het hoogveen.

Rond de 12e eeuw waren de veengebieden ontgonnen. Door de ontwatering van het veen, trad inklinking en oxidatie op. Door de inklinking (verdichting, doordat er minder water in het veen zat) en oxidatie (rotting, doordat er meer zuurstof in het veen kwam) daalde het maaiveld en kwam het nog dichter bij de grondwaterspiegel te liggen. Om droog te kunnen wonen, werden vanaf de 11e en 12e eeuw veenterpen, of huisplaatsen, opgeworpen. Deze zijn vaak nog terug te vinden in de buurt van de huidige dorpen. Ze lagen in een lintvormige structuur bij elkaar.

Ook verplaatsten de bewoners de akkers, door nieuwe stukken land te ontginnen. Vanaf de achterste dijk werd het land achter het ontginningsblok ontgonnen, waarna hier een nieuwe boerderij werd gebouwd. Door deze 'verschuivende akkers' werd zo het hele veengebied ontgonnen en is het verkavelingspatroon ontstaan. Dit patroon bestaat nog steeds en is in Waterland dus al zo'n 1000 jaar oud.

Uiteindelijk (na enkele eeuwen) was akkerbouw niet meer mogelijk door de vernatting van het land. De bewoners richtten zich op de veeteelt en later ook op handel en visserij. Ook vestigden zij zich langs de dijken en kaden die vanaf de 12e en de 13e eeuw werden opgeworpen. De dorpen kwamen toen op hun huidige plaats te liggen.

Door de intensieve ontginningen, waardoor zoals gezegd oxidatie en inklinking van het veen optrad, daalde de bodem en werd het kwetsbaar voor wateroverlast. Kleine veenrivieren breidden zich uit tot meren. De eerste meren ontstonden op de laagste plaatsen van oude rivieren, zoals de Purmer. Toen het Almere zich uitbreidde tot de Zuiderzee, werden delen van het land in de regio Waterland weggeslagen. Marken had tot dan toe onderdeel uitgemaakt van het vasteland van Waterland, maar werd toen een eiland.

De mensen hebben lang geprobeerd zich tegen het water te beschermen door dijken en kaden aan te leggen, maar dit bleek niet voldoende. In de 16e eeuw vonden ze een manier om het land droog te maken, waarna eerst geëxperimenteerd werd met kleinere meertjes bij Alkmaar. In de 17e eeuw volgden grote gebieden die werden drooggelegd, zoals de Beemster. Voor deze grote meren was een getrapte molenbemaling van belang. Door meerdere molens achter elkaar te plaatsen werd het water telkens iets hoger opgemalen, totdat het uiteindelijk op het boezemwater geloosd kon worden. Hiervoor werden de ringvaarten (en ringdijken) om de polders heen aangelegd. Zo zijn molens een belangrijk onderdeel gaan uitmaken van het Hollandse en Waterlandse landschap. ◊

Op deze oude schoolplaat is het turfsteken en de afvoer per turfschuiten te zien

“Het landschap van Waterland is het resultaat van een ecologische ramp uit de middeleeuwen.”

Laura Bromet is wethouder van de gemeente Waterland

Met veel enthousiasme spreekt Laura Bromet, wethouder van de gemeente Waterland van 2014 tot en met 2018, over haar liefde voor Waterland. Monumentenzorg en archeologie is één van de taken die zij in haar portefeuille heeft. ‘De geschiedenis ligt hier aan het oppervlak. Als je in je tuin spit, vind je al oude scherven.’

Was u bekend met specifieke archeologische vindplaatsen binnen uw gemeente?
‘Nee, niet specifiek. Maar het verleden hoort bij het gebied waar je woont of werkt, zeker als wethouder. Het Waterlandse landschap, het typische veenweidegebied van nu, is eigenlijk het resultaat van een ecologische ramp uit de middeleeuwen. Het is een relatief jong landschap. Door ontginningen in de middeleeuwen is het landschap compleet veranderd, van een moerasgebied naar veenweidegebied.’

Had u een speciale ambitie op het gebied van archeologie en erfgoed toen u uw functie begon?
‘Vooral dat we zuinig op ons erfgoed moeten zijn; het uitgangspunt is behoud. Daarbij kun je beter niet te veel ambitie hebben, dan verstoor je misschien teveel. Daarbij wil ik mensen bewust maken van het erfgoed om hen heen.’

Zijn mensen zich hiervan bewust?
‘De eigen bewoners zien zeker de waarde van hun gebied. Soms is er weerstand, bijvoorbeeld bij aannemers of projectontwikkelaars. Maar als er dan iets ouds gevonden wordt, raakt vaak toch iedereen hier enthousiast over.’

> “Archeologie is niet zichtbaar, maar we waken ervoor dat het onzichtbaar wordt.”

Dus hoe zou u het draagvlak binnen de gemeente omschrijven?
‘De kosten die onderzoek met zich mee kunnen brengen, zorgen voor een wisselend draagvlak; daar zijn betrokkenen niet blij mee. Maar los daarvan is het draagvlak groot.’

Wethouder Bromet geeft daarbij een mooi voorbeeld: het burgerinitiatief voor het vernieuwde rondeel op de Zuidervesting in Monnickendam. Dit is vanuit de bewoners zelf gekomen en het bedrijfsleven heeft daar zeer zeker ook haar steentje aan bijgedragen. Letterlijk, want iedereen kon namelijk nieuwe stenen kopen om het rondeel weer op te bouwen. Hier is destijds goed gehoor aan gegeven.’

Wat de wethouder de afgelopen jaren aangenaam verrast heeft, is de inzet van de Archeologische Werkgroep Waterland. ‘Vanuit hun liefde voor het gebied hebben de amateurarcheologen zeer veel georganiseerd. Het gevaar van archeologie is dat je het niet ziet en het aan de aandacht ontsnapt. De amateurarcheologen zorgen ervoor dat het onder de aandacht komt en zorgen voor een goede communicatie, bijvoorbeeld door het tijdschrift dat ze uitbrengen en berichten op hun website en de sociale media.’

Opgraving bij museum De Speeltoren. In 2011 en 2012 is museum De Speeltoren in Monnickendam uitgebreid met twee nieuwe gebouwen. Deze gebouwen staan naast de speeltoren en komen achter de toren samen. Voordat er gebouwd is, is archeologisch onderzoek gedaan. Er zijn toen funderingsresten (oude muren) aangetroffen van twee 15e-eeuwse panden en van het oude raadhuis van Monnickendam. Op een achtererf is ook een graf gevonden

Ligt er ook een rol voor de gemeente om archeologie meer zichtbaar te maken?
‘Er zijn verschillende initiatieven om archeologie zichtbaar te maken. Zo staan er borden op historische plaatsen, zoals bij de Sint Nicolaaskerk in Monnickendam. Dit was op initiatief van de gemeente, maar bij Ilpendam is het bijvoorbeeld de Rabobank geweest die bij voormalig Slot Ilpenstein een informatiebord heeft geplaatst. Zo is het bedrijfsleven, net als bij het rondeel, ook betrokken.’

‘Bij de herinrichting van het Dorpsplein in Ilpendam is een kunstwerk in de vorm van een paal geplaatst (zie p.66). Deze paal symboliseert de bodemdaling van Waterland, waarbij met verschillende kleuren een bepaalde tijdsperiode is weergegeven. De geschiedenis van Waterland is er ook op beschreven. Hoewel de paal in het begin veel kritiek kreeg, maakt hij in één oogopslag duidelijk in welke mate de bodem is gedaald. En dit dalingsproces is nog steeds gaande; als inwoner belangrijk om je daar bewust van te zijn.’

‘Sommige monumenten, zowel archeologische als aardkundige, zijn het beste terug te zien op een kaart en niet direct in het landschap. Maar ze zijn wel belangrijk voor de gemeente. Dat we nu over kronkelweggetjes rijden, komt omdat deze wegen van verhoging naar verhoging zijn aangelegd. De wegen van nu liggen op dezelfde plaatsen als de oude wegen van eeuwen geleden. De oudste bewoning vond namelijk plaats op verhogingen in het landschap. De gemeente telt drie archeologische Rijksmonumenten, de verdwenen werven (terpen) op Marken. Hier woonden de vroegste bewoners. Deze monumenten zijn niet echt zichtbaar, maar worden in het kader van bestemmingsplannen genoemd. Daar zie ik ook een voorbeeld voor voorlichting in: waarom is dit een archeologisch of aardkundig monument?’

Is er ook samenwerking tussen de omringende gemeenten die in de grotere regio van Waterland liggen?
‘Die is er, zeker bij de gemeenteoverschrijdende projecten. Zoals recentelijk bij de Purmerpolder dijkversterking bijvoorbeeld, tussen Purmerend en Edam-Volendam. Een ander voorbeeld is de

Markerwaddendijkversterking, waarbij van Amsterdam tot Hoorn wordt samengewerkt. Ik vind het ook leuk dat de provincie Noord-Holland aandacht aan deze archeologische regio besteedt en ik zie hen ook als partner van de gemeente.'

En samenwerking met andere sectoren?
'Er is vooral veel overlap tussen archeologie en monumenten en RO, en we kijken ook hoe we projecten met de sector toerisme kunnen oppakken.'

Zijn er bedreigingen voor het archeologisch erfgoed?
'De druk op ruimte is groot, ook op de woningmarkt. Het is een gevecht om de leefkwaliteit te behouden. We willen niet de weilanden tussen de steden en dorpen volbouwen. Door hier niet te bouwen, blijven de archeologische vindplaatsen en de landschappelijke structuren behouden. Er is nog genoeg 'binnenruimte' om te bebouwen, waarbij projecten zoals het Galgeriet in Monnickendam en de voormalige sportvelden op Marken veel woonruimte opleveren. De buitenruimte kan dan behouden blijven.'

Waar kijkt u met plezier op terug?
'Het grote succes van het vernieuwde stadsmuseum 'De Speeltoren'. Dit museum is vijf jaar geleden vernieuwd, professioneler geworden en trekt nu meer bezoekers. Niet alleen toeristen; het is juist ook een museum voor de bewoners uit de regio. De geschiedenis van Waterland wordt er verteld en er zijn ook veel bodemvondsten te zien. Ook in het gemeentehuis willen we eigenlijk een vitrine met vondsten uit de gemeente. Dit is onlangs in Zuiderwoude gedaan. Voor Open Monumentendag zijn toen in de kerk bodemvondsten tentoongesteld en dit vond ik erg leuk om te zien.'

Heeft u nog tips voor de toekomst?
'Archeologie is niet controversieel. Daarom is er veel draagvlak. We moeten er alleen voor waken dat archeologie niet onzichtbaar wordt.' ◊

Waterlandsmuseum de Speeltoren in Monnickendam www.despeeltoren.nl

Slot Ilpenstein, de locatie nu. Slot Ilpenstein werd in 1622 in Ilpendam gebouwd in opdracht van Volkert Overlander. Dit was de burgemeester van Amsterdam, maar hij was ook heer van Purmerland en Ilpendam. In 1872 is het kasteel afgebroken

Linksonder: Schilderij van Slot Ilpenstein uit 1728, door Cornelis Pronk (1691-1759)

Wonen in Waterland

Over terpen, polders,molens, kloosters en kastelen

Slechts enkele prehistorische vondsten zijn bekend uit Waterland, zoals de vuurstenen bijl uit de nieuwe steentijd, gevonden bij de aanleg van de A7 tussen Beets en Oosthuizen. Verreweg de meeste archeologische vondsten hebben een relatie met de bewoners die vanaf de vroege middeleeuwen in het gebied leefden.

In het ontgonnen gebied had men al snel te maken met wateroverlast. Toch zagen de bewoners hun toekomst in dit gebied en ze wierpen terpen op om er te wonen. Om het land droog te houden legden ze dijken en dijkringen aan en werden molens ingezet. Ondanks al het werk breidde het water zich uit en ontstonden grote en kleine meren zoals de Beemster, de Purmer en de Beetskoog. Natuurlijk werden deze meren vervolgens ook gebruikt, om te vissen en voor transport. Ondernemende kooplieden zagen echter investeringsmogelijkheden in het droogleggen van de meren om ze om te zetten in landbouwgrond. Rond de Gouden Eeuw werden de polders drooggemaakt. Zij hebben een kenmerkend verkavelingspatroon, maar dan grootschaliger en regelmatiger ingericht dan de verkaveling bij de oude veenontginningen. Er was nu sprake van een rationele indeling van het nieuwe land, waarbij ook schoonheid een criterium was.

Waterland kent veel historische dorpskernen zoals Beets, Schardam, Oosthuizen, Etersheim, Warder, Marken, Ilpendam, Middelie, Axwijk, Oost- en Westzaan, Wormer, Jisp, Den Ilp, Watergang en Holysloot. Daarnaast zijn er de historische steden als Zaandam, Purmerend, Monnickendam en Edam, met verschillende functies als markt, haven en industrie. Belangwekkende plekken waren kerken, tientallen buitenplaatsen en kastelen. Van al deze gebouwen en plaatsen zijn vaak nu alleen nog archeologische resten over. Een greep uit deze archeologische rijkdom volgt hier.

De vuurstenen bijl die gevonden is bij de aanleg van de A7

Op Marken zijn de terpen nog goed zichtbaar

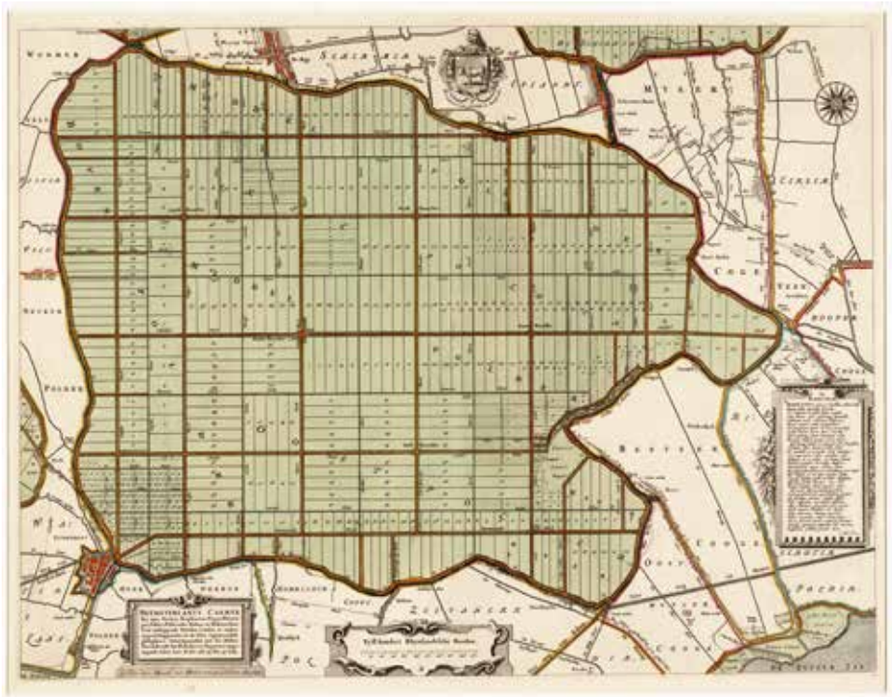

Beemsterlants Caerte, historische kaart van de Beemster Nederland, 1658, graveur Daniël van Breen

Droogmakerijen

Binnen regio Waterland horen de volgende droogmakerijen: Beemster, Schermer, Wijdewormer, Purmer, Broekermeer, Buikslotermeer en Belmermeer (drooggemaakt in de 17e eeuw), Monnikenmeer, Burkmeer, Blijkmeer, Durgerdammer Die en Noordmeer (drooggemaakt in de 19e eeuw). Kenmerkend voor de droogmakerij is de strakke, rechthoekige verkaveling; vooral in de Beemster is de opbouw in rechthoeken en vierkanten, doorsneden door rechte wegen te herkennen, naar de mode van die tijd. Naast boerenbedrijven werden met name in de Beemster buitenplaatsen opgericht; maar liefst rond de 50 buitenplaatsen en herenhuizen. In de strakke inrichting van de landgoederen kon je dezelfde ontwerpprincipes herkennen als in die van de polder zelf.

Een Friese, met slibversierde kom uit de late 18e-vroege 19e eeuw, gevonden aan de Rijperweg in de Middenbeemster

Purmerringvaart bij Katwoude

Een 17e-eeuwse bril, Purmerend Plantsoenstraat

Kanalen en trekvaarten

Naast de droogmakerijen zijn het ook de door de mens aangelegde waterwegen die hun weerslag hebben gehad op het landschap.
In Waterland bevindt zich de trekvaart die Amsterdam met Hoorn verbond: 'de zesstedenvaart' (van Amsterdam naar Monnickendam, Edam, Purmerend, Hoorn en Alkmaar). De aanleg van de trekvaart was een initiatief van de eerstgenoemde vijf steden, en werd aangesloten op de iets eerder gegraven trekvaart tussen Hoorn en Alkmaar. De trekvaart valt deels samen met de ringvaart van de droogmakerijen. De trekvaart naar Alkmaar werd deels vergraven tot het Noordhollandsch Kanaal.

De trekvaart dateert al uit de 17e eeuw. De trekvaart maakte deel uit van het afwateringssysteem van de polders. Hij werd intensief gebruikt voor de binnenscheepvaart. Op de trekschuiten werden personen, bouwzand, drinkwater, goederen en post vervoerd. Door de trekvaarten werd de goede verbinding tussen de steden hersteld, die door het droogmaken van de meren was weggevallen. Ook de bewoners van de buitenplaatsen konden hun contact met de stad via de trekvaarten onderhouden. Tot de komst van de spoor- en tramlijnen waren de trekschuiten de belangrijkste regionale vervoersmiddelen.

In 1824 wordt het Noordhollandsch Kanaal gegraven, om de haven van Amsterdam een betere verbinding met de Noordzee te geven. Een deel van dit kanaal loopt door de regio Waterland, van Amsterdam langs Landsmeer naar Purmerend en door de Beemster.

De trekschuit in Noord-Holland. De tekening is gemaakt voor plaat III van: Zeden en Gebruiken, door Bing en Braet von Überfeldt, Amsterdam, 1850-1857

Versterkingen: Slot Purmerstein

Slot Purmerstein is vanaf 1410 in enkele jaren opgebouwd in opdracht van Willem Eggert, Heer van Purmerend, Purmerland en Ilpendam. Het slot was ongeveer 45 vierkante meter groot en had vier torens op de hoeken, een grote vierkante hoofdtoren (de donjon) en een slotgracht. Het was vanuit de verre omtrek zichtbaar. Het slot kreeg zowel een woonfunctie als een militaire functie, waarbij de eerste moest zorgen voor uitstraling van macht voor Willem Eggert. Het is ook gebouwd als een verdedigbaar slot, al nam de verdedigbaarheid in de loop van de eeuwen af door de toenemende inzet van kanonnen.

Begin 18e eeuw werden de Staten van Holland eigenaar van het slot en daarna de stad Purmerend. In 1741 werd het slot gesloopt, maar er blijken nog veel resten in de bodem te liggen. De hoofdtoren van het kasteel is in 1975 onderzocht. Op het Slotplein in Purmerend zijn op de plek van de funderingen muurtjes opgemetseld om de resten weer zichtbaar te maken. In 1998 kon een aangrenzend deel worden onderzocht, waarbij een beerput is aangetroffen. Het deel van het kasteel waar de woonvertrekken van Willem Eggert lagen, is nog niet archeologisch onderzocht.

Een knobbelbekerglas uit de 17e eeuw, gevonden in Purmerend, Padjedijk

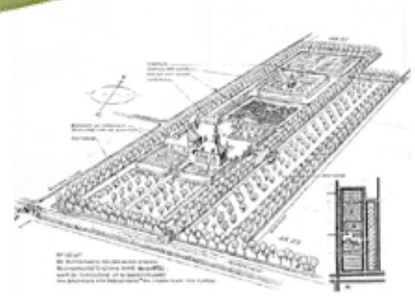

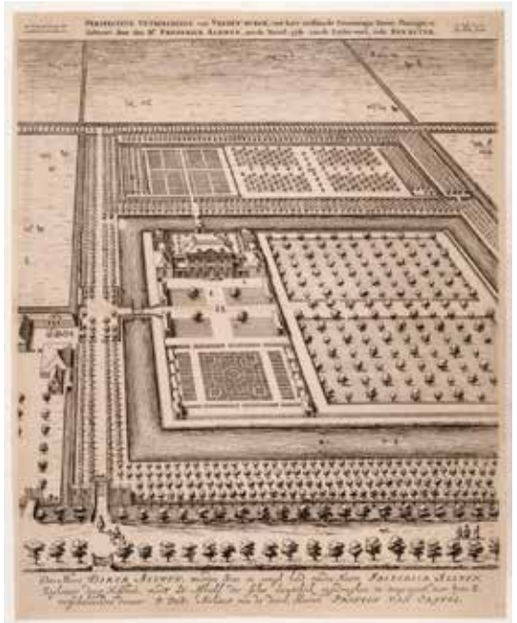

Buitenplaatsen in de Beemster. Linksboven Vredenburg, rechts Leeuwenplaats

Slot Purmerstein, door D. Jan van Kessel in 1664

Buitenplaatsen

Buitenplaatsen zijn in deze streek vaak verbonden met de droogmakerijen, waar de (Amsterdamse) investeerders van de drooglegging hun buitenhuis vestigden. Dit geldt vooral voor de Beemster. Deze werden niet continu bewoond, maar golden vooral als zomerverblijf voor deze eigenaren, die dan graag de stad uit trokken. De rest van het jaar werden de buitenplaatsen vaak verpacht aan boeren die het land bewerkten. In de Beemster stonden de meeste buitenplaatsen in het zuidoosten, dichtbij Purmerend dat met de trekvaart in verbinding stond met Amsterdam.

Aan de Rijperweg in de Middenbeemster lag de buitenplaats Leeuwenplaats. Dit is één van de grootste 17e-eeuwse buitenplaatsen van de Beemster en een van de weinige die archeologisch is onderzocht (in 1985). De vondsten zijn opgeslagen in Museum Betje Wolf te Middenbeemster. Gebouwen van de buitenplaats zijn tussen 1612 en 1622 opgebouwd en rond 1805 gesloopt. Later, in 1880, zijn de ongeveer 1000 bomen van het bijbehorende park gerooid.

Er is nog één herenhuis vandaag de dag aanwezig, landgoed Rustenhove aan de Volgerweg in de Middenbeemster. Langs deze weg hebben de meeste herenhuizen gestaan. Het huidige landhuis Rustenhove was ooit het voorhuis van de 17e-eeuwse buitenplaats Jupiter.

Drie molens in de Schermer

Molens en molenplaatsen

Waar de droogmakerijen en polders een stempel hebben gedrukt op het landschap in de regio, geldt voor het hele gebied dat ook molens en molenplaatsen een kenmerkend beeld hebben opgeleverd. Het betroffen niet alleen molens voor de droogmakerijen, er stonden zeker ook veel industriemolens in de Zaanstreek. In dit toen grootste industriegebied van Europa stonden in de 16e en 17e eeuw honderden molens: zaagmolens, papiermolens, pelmolens, pletmolens, etc. Veel molens zijn verdwenen. Ze werden afgebroken omdat ze na de komst van de stoomgemalen geen functie meer hadden. De verwijderde molens vormen op veel plaatsen nu archeologische vindplaatsen, omdat vaak niet de gehele fundering werd verwijderd, maar alleen het bovengrondse deel. In een enkel geval is archeologisch onderzoek gedaan. Dit archeologische onderzoek gaf niet alleen inzicht in de locatie en opbouw van de molen, maar ook een inkijkje in het dagelijkse leven van het molenaarsgezin.

Uit het gedicht van Joost van den Vondel. 'De Beemster, voor Karel Looten'. Afgedrukt volgens de tekst in Vondels Verscheide Gedichten 1644. De regels verwijzen naar de prachtige buitenplaatsen die de rijke Amsterdamse kooplieden in de nieuwe droogmakerij gesticht hadden

Hier jaagt de winthont 't wilt, hier rijt de koets uit spelen.
Men danst, men banketteert in 's Koopmans rijke buurt.
Hier lacht de goude tijt, in lieve lustprieelen

Tijdens een opgraving in 2017 zijn het woongedeelte van de molenaar en de molenkolk van de achtkantige molen opgegraven van de Draaioorder Molen in de Zuidoostbeemster

15e-eeuws bord uit de Breestraat in Edam

Het verdwenen klooster Galilea Minor vlakbij Monnickendam, opgegraven tussen 1967 en 1975. Reconstructie van het verdwenen kloostercomplex

Kloosters en religieuze gebouwen

Het klooster Galilea Minor werd in 1431 gesticht als Franciscaner klooster, maar ging in 1465 over tot de Cisterciënzer orde. In het laatste kwart van de 16e eeuw werd de kloostergemeenschap ontbonden. Dit hing samen met de Reformatie die in de 16e eeuw in gang was gezet, waarbij protestanten zich afscheidden van de Rooms-Katholieke Kerk.

De vestingmuur van Edam heel even zichtbaar tijdens archeologisch onderzoek

Lang was de locatie van dit klooster onbekend. Totdat tijdens een droge zomer in 1959 palen in een weiland werden gevonden, ten westen van het huidige Monnickendam, richting Ilpendam/ Purmerend. Acht jaar lang is er daarna door leden van de AWN, onder leiding van de Universiteit van Amsterdam, op zaterdag opgegraven (1967-1975). Alleen de funderingspalen van het klooster waren nog aanwezig; het muurwerk was in de 17e eeuw afgebroken. Door de combinatie van historisch onderzoek en de resultaten van het archeologische onderzoek, bleek toch een reconstructie van het kloostercomplex mogelijk te zijn. De vondsten maakten het mogelijk enig zicht te krijgen op het kloosterleven van alledag.

Vuurdover 1431-1575

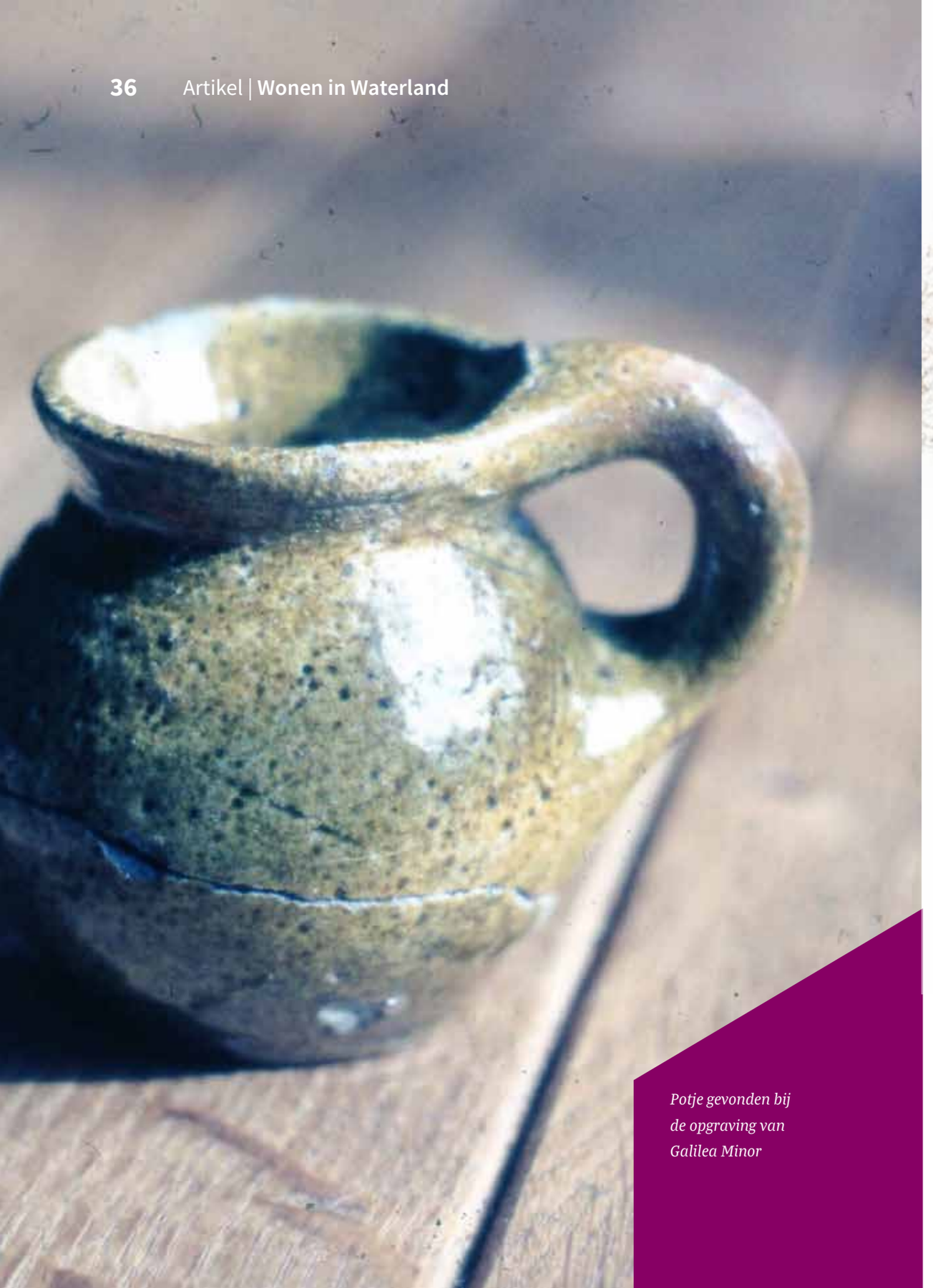

Potje gevonden bij de opgraving van Galilea Minor

De afgebeelde scheepsbeschuit is de oudst bewaard gebleven scheepsbeschuit ter wereld. Hij ligt in een museum in Denemarken

Inspiratie | Nieuwe tijd

Scheepsbeschuit, tweebak of zeekaak

Aan het begin van de 17e eeuw nam de vraag naar scheepsbeschuit (of tweebak zoals het in deze streek werd genoemd, omdat de koek hier 2x werd gebakken) enorm toe. Haringvisserij, walvisvaart en de VOC hadden lange reizen te maken en veel monden te voeden. Scheepsbeschuit bleef maanden goed. Alleen Wormer telde in die tijd al bijna 100 (!) bakkerijen en 26 korenmolens. Er waren 70 speciale schuiten om al die beschuiten naar de schepen te brengen

BENODIGDHEDEN

4 koppen **bloem**
2 koppen **water**
(± 300 milliliter)
4 theelepels **zout**

Over de hoeveelheid water is wat discussie. Men denkt dat de huidige tweebak eetbaarder is dan die van vroeger. Dus wees matig met water.

Gebruik alleen bakpapier, let op! dus geen boter op de bakplaat.

Verwarm de oven voor op 190 graden. Voeg bloem en zout samen en meng zorgvuldig. Dit is belangrijk. Voeg dan net genoeg water toe zodat het gaat plakken. Kneed een dik deeg met de hand en rol dat vervolgens uit tot een plak van ± 1 cm. Snijd er vierkante (of ronde) koeken van en prik er gaatjes in met een vork, aan beiden kanten. Bak ze ongeveer in een half uur gaar. Haal ze uit de oven, na afkoelen zijn ze als het goed is keihard en lang houdbaar.

Onderwater archeologie

Maritiem archeoloog Wouter Waldus aan het werk in het IJsselmeer. We vroegen hem naar zijn bijzondere werk, mooiste projecten en enge beesten onder water

‘We duiken tot de senseo bevriest’

Aan boord van de Triton

We spreken Wouter Waldus van ADC ArcheoProjecten aan boord van de Triton, een gespecialiseerd schip voor duikonderzoek, op het IJsselmeer. Om precies te zijn bij de Hoornsche Hop, voor de kust van Hoorn. Hier is hij met collega’s van Baars-Cipro, onderzoek (‘een duikinspectie’) aan het doen bij een scheepswrak uit vermoedelijk de 17e eeuw.

Maritieme archeologie is: archeologisch onderzoek naar ‘alle manieren waarop mensen met water hebben kunnen leren leven’

Het team bestaat uit drie personen. Eén duikploegleider, die goed op de duiker onder water let; één duiker en een reserveduiker. Vandaag wisselen Wouter en zijn collega elkaar af, ieder doen ze twee duiken. Hoe lang ze onder water blijven is aan hen zelf. Soms een uur, soms wel twee uur. Bij grotere diepten zijn er regels opgesteld hoe lang iemand onder water mag blijven, maar hier bij de Hoornsche Hop gaan ze ‘maar’ tot 2,5 meter diep.

Het is oktober 2017, voor velen te koud om het water in te gaan. Hier hebben de professionele duikers geen last van. Zij duiken in een zogenaamd droogpak, waaronder ze warme kleding kunnen dragen en waarin ze helemaal droog blijven. Er wordt het hele jaar door gedoken. Alleen met slecht weer, mist en te harde stroming niet: ‘We duiken totdat de senseo bevriest’.

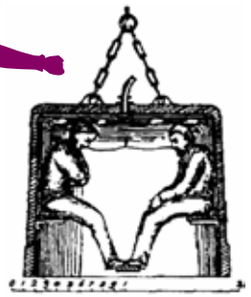

Fig. 1. Taucherglocke.

Van land naar water

Wouter is al 15 jaar maritiem archeoloog. Hij is erin gegroeid, vertelt hij. ‘Tegenwoordig bestaat er een opleiding maritieme archeologie in Groningen; die was er in mijn tijd nog niet.’ Zelf heeft hij de opleiding archeologie afgerond en is daarna bij het NISA gaan werken, het Nederlands Instituut voor Scheeps-Archeologie. Bij ADC heeft hij ook meerdere opgravingen op het land uitgevoerd, maar de relatie met het water heeft altijd getrokken. Opgravingen bij dijken en terpen vond hij het leukst. De kans om de professionele duikopleiding te gaan volgen, liet hij niet onbenut. Sindsdien heeft hij zelf verschillende duikprojecten uitgevoerd.

Archeoloog onder water

Zijn eerste duikproject als maritiem archeoloog herinnert hij zich nog goed. ‘Dit was in de Maas, bij Lottum. Hier lag een Engelse pontonboot die in de Tweede Wereldoorlog was achtergelaten, nadat men hier een brug had gebouwd. Deze pontonboot hebben we opgegraven en gelicht.’

En je mooiste project?

‘De IJsselkogge bij Kampen. Deze hebben we onderwater onderzocht en vervolgens is hij in z’n geheel gelicht. Dit project had alles, het was een archeologische totaalervaring’, vertelt Wouter enthousiast. ‘De techniek om zo’n schip in z’n geheel te lichten was indrukwekkend, inhoudelijk was het een heel interessant project en de gigantische nationale en internationale publiciteit die het trok, was geweldig. Het schip ligt nu in Lelystad en wordt geconserveerd. Dit gaat nog zes jaar duren.’

Wat vind je het vervelendst als maritiem archeoloog?

‘Slecht zicht onder water. Dat je de documentatie op de tast moet doen. En schatgravers zijn vervelend. Die heb je niet alleen op het land, maar ook in het water. Als de locatie van een wrak bekend is, zijn er soms mensen die in het weekend duiken, of voordat het officiële archeologische project is uitgevoerd. Soms nemen ze dan ook delen van het wrak mee. Zij maken daarmee de puzzel incompleet, wat erg jammer is voor het uiteindelijke verhaal.’ Verder vindt Wouter alles uitdagend aan het beroep,

De duikershelm is uitgerust met een camera en lamp

het levert iedere keer weer nieuwe omstandigheden waar je mee om moet gaan.

Heb je nog last van enge beesten onder water?
‘Nee, ik vind de vissen juist wel grappig onder water. Als je lang op één plek stil hangt, komen de vissen een kijkje nemen. Zij worden ook gelokt door het voedsel dat vrij komt als de grond wordt losgewoeld tijdens het onderzoek.’ Enge dieren zijn er niet echt, hoewel je bij IJmuiden op moet passen voor de blauwkrabben die hier zitten. Die hadden de handschoen van een collega van Wouter te pakken, toen hij met zijn hand tussen de stenen en rotsen voelde. ‘Daar schrik je wel even van.’

Maritieme archeologie in Noord-Holland
Er wordt niet alleen naar scheepswrakken gedoken. Voor de maritieme archeologie zijn ook de oude werven en dijken interessant die soms onder water liggen. Wouter heeft hiernaar gedoken in verband met het onderzoek naar de Markermeerdijken. Dit is een groot project in Noord-Holland. Vanwege de geplande dijkversteviging wordt de dijk en een zone van het aangrenzende IJsselmeer van Amsterdam tot Hoorn onderzocht. Wouter heeft zelf al eerder dit jaar een duikinspectie bij Marken gedaan, opzoek naar oude werven en dijkrestanten. Ze troffen alleen niets aan tijdens deze duiken.

Ben je dan teleurgesteld?
‘Welnee, dat hoort erbij. Het zegt ook niks over het vooronderzoek. Op de sonarbeelden waren duidelijke beelden te zien, maar onder water bleek dat het hopen steen waren. Die zijn destijds in het meer gedumpt omdat mensen ze niet meer konden gebruiken.’ Het maakt trouwens niet veel uit of je in de provincie Noord-Holland of ergens anders in Nederland duikt. ‘Er is wel verschil tussen rivieren en het IJsselmeer’, vertelt Wouter. ‘In rivieren is altijd stroming. In het Markermeer is dit niet het geval. Hier heb je wel invloed van de wind. Als er oostenwind is, krijg je veel golfslag. Als er westenwind is en we liggen vlakbij de dijk, hebben we een soort beschutting van de dijk.’ Het Markermeer en IJsselmeer hebben nog veel te bieden voor de maritieme archeologie. ‘Er is nog heel veel niet ontdekt.

Er zijn veel schepen vergaan in de voormalige Zuiderzee, vaak met de haven in zicht door sterke of veranderende stromingen. Maar het meest bijzondere van Noord-Holland en zelfs van Nederland, zijn de schepen bij Texel, 'de Rede van Texel'. Dit is echt van internationale waarde, daar ligt de Gouden Eeuw onder water. Hiermee zou nog veel meer kunnen en moeten worden gedaan', vindt Wouter.

De sarcofaag van Etersheim

Een bijzonder project in Waterland was het opduiken van een stenen sarcofaag bij Etersheim. Het huidige gehucht Etersheim, onderdeel van de plaats Oosthuizen in de Zeevang, kent een middeleeuwse voorganger. Een deel van dit dorp lag ter hoogte van wat nu het IJsselmeer is. Waarschijnlijk is door stormvloeden een veenrivier, die door het middeleeuwse Etersheim liep, geërodeerd en is een deel van het dorp 'verdronken'.

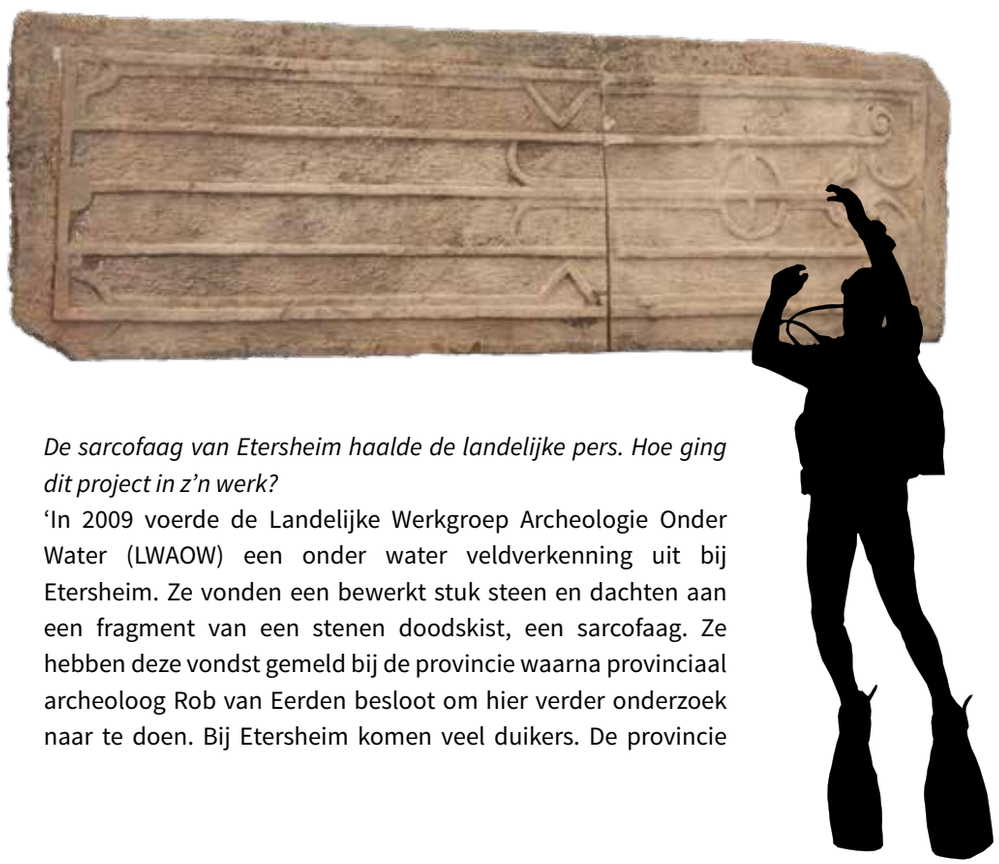

De sarcofaag van Etersheim haalde de landelijke pers. Hoe ging dit project in z'n werk?

'In 2009 voerde de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW) een onder water veldverkenning uit bij Etersheim. Ze vonden een bewerkt stuk steen en dachten aan een fragment van een stenen doodskist, een sarcofaag. Ze hebben deze vondst gemeld bij de provincie waarna provinciaal archeoloog Rob van Eerden besloot om hier verder onderzoek naar te doen. Bij Etersheim komen veel duikers. De provincie

Mystieke tekens op de sarcofaag van Etersheim. De sarcofaag is te zien in het Huis van Hilde in Castricum

was bang dat de vondst beschadigd zou raken. Daarom zijn wij gevraagd om dit verder te onderzoeken. De verrassing was heel groot toen bleek dat de sarcofaag nog compleet was en dat zelfs de deksel erbij lag', lacht Wouter, 'dat had niemand verwacht. We moesten twee tot drie meter in de bodem graven om de kist vrij te leggen. Hij lag schuin weggezakt in de grond.'

Wat betekent deze vondst voor Waterland, denk je?
'Voor Waterland is het een symbool geworden. De vondst heeft iets mystieks, vanwege de symbolen op het deksel. Etersheim is een bekend begrip geworden en men weet nu waar het ligt. Het heeft zeker bijgedragen aan het draagvlak voor archeologie. Opeens was daar iets tastbaars van een verdronken nederzetting, terwijl veel mensen niet eens wisten dat daar ooit een nederzetting had gelegen.'

Heb je tot slot nog tips voor kinderen die maritiem archeoloog zouden willen worden?

'Ga eens langs in Lelystad bij de Bataviawerf, een mooie combinatie van maritieme archeologie en historische scheepsbouw. Daar kun je zien wat het vak te bieden heeft. En haal eerst je duikdiploma. Dan weet je of het echt iets is voor jou en kun je kijken of het een goede studie voor je is.' ◊

Etersheim is ook bekend om een andere reden. Cornelis Johannes Kieviet, schrijver van de boeken over Dik Trom, begon hier in 1883 als onderwijzer. Inmiddels is de dorps-school een Dick Trom museum

Het veldteam in 2009, met de net opgedoken sarcofaag

Sint Jacob

Op 4 februari 1978 is dit beeldje gevonden in de Poppendammer weeren bij Ransdorp en Zunderdorp. Het is een pelgrimsbeeldje uit de 15e eeuw gemaakt van git, een zogenaamde azabache; het stelt Sint Jacob voor.

Leden van de AWN Amsterdam hielden zich in de jaren 80 van de 20e eeuw bezig met een archeologische streekbeschrijving van Waterland en vonden hierbij dit beeldje. In het gebied liep, voor de veenafgravingen, een weg van het dorpje Poppendam naar Broek in Waterland. Hoe is dit beeldje hier terecht gekomen? Was het van een pelgrim op weg naar huis? Was er gevaar en heeft hij het begraven? Had hij stomme pech en is hij het verloren? Een bijzondere vondst die veel vragen oproept.

Een Europese pelgrim draagt op deze tekening van Pieter Bruegel de Oude de jakobsschelp van de bedevaart naar Santiago de Compostella en tal van andere, waarschijnlijk loden, bedevaartstekens

In de middeleeuwen maakten honderdduizenden gelovigen een pelgrimstocht, zoals naar Santiago de Compostella. Door een pelgrimstocht losten gelovigen een gelofte in, deden ze boete of zochten ze bijstand van de heiligen. Pelgrims die een tocht hadden volbracht, droegen vaak een pelgrimsteken, of namen een heiligenbeeldje mee. Het woord 'azabache' komt uit het Arabisch: az-zabach betekent git. In Santiago (de Spaanse naam voor St. Jacob) werden gitten amuletten 'azabaches' genoemd. Hier werden gitten voorwerpen, met name beeldjes van St. Jacob, vanaf de 13e eeuw gemaakt, maar de bloei ervan ligt in de 15e en 16e eeuw.

Leren schoen uit de 15e eeuw, gevonden bij de opgraving in de Breestraat hoek Batumburgerstraat in Edam. Het is een Edams model, een instapschoen met een hielkraag

De strijd tegen het water

Het Goudriaankanaal bij Marken

Goudriaan Kanaal

Na de watersnood uit 1825 wil koning Willem I het IJ afsluiten om de stad Amsterdam te beschermen tegen nieuwe overstromingen. Het IJ echter, was de verbinding van de stad met de Zuiderzee en daarmee belangrijk voor de scheepvaart en handel. De Amsterdammers voelden er dan ook niets voor het IJ af te sluiten. Er was een alternatief nodig om een goede verbinding te houden met de Zuiderzee. Het idee ontstond een kanaal te graven door Waterland, van Durgerdam tot Marken, door de Gouwzee heen. Het kanaal moest 150 meter breed worden. Er werd een brede vaart in het midden gegraven, met smalle sloten aan de zijkanten. Via de brede vaart werd de grond afgevoerd. In de Gouwzee kwamen houten dammen aan weerszijden van het kanaal te liggen, zodat de uitgebaggerde geul op diepte kon blijven.

Als het plan was doorgezet, zou Marken in tweeën zijn verdeeld en voor een groot deel zijn vergraven (zie kaart hieronder). Maar de kosten werden hoger dan verwacht en de Tweede Kamer verzette zich ertegen. Twee jaar na de start van het kanaal, werd het project gestaakt tot opluchting van de bewoners van Amsterdam, en Marken. De dammen in de Gouwzee werden verwijderd. Het tracé van het kanaal zoals het op Marken en in Waterland al was gegraven, is wel in het landschap zichtbaar gebleven.

Adrianus François Goudriaan (1768-1829) was de inspecteur generaal van Waterstaat. Hij vond het Noord-hollandsch Kanaal te lang en wilde een kortere verbinding van Amsterdam naar zee. Onder zijn leiding startte het kanaal door Waterland

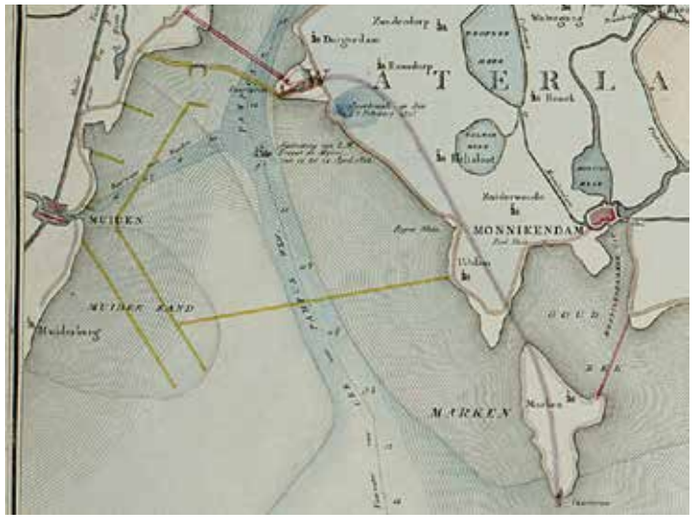

Portret van inspecteur-generaal Goudriaan uit 1829 door Izaak Schouman, collectie Rijksmuseum

Polderlandschap, rechte wegen en vlakke weiden

Bedijking

De dijken vertegenwoordigen de strijd tegen het water door de eeuwen heen. Ze moesten het laaggelegen Hollandse veenweidegebied beschermen tegen het water van de Zuiderzee en het IJ. Het verloop van de dijken is historische bepaald. Het bochtige en hoekige tracé duidt op doorbraken in het verleden. De buitendijkse landen vormen een belangrijk onderdeel van de oudste vorm van het dijkverdedigingssysteem, waarbij men voor de dijk voorland liet liggen om de slag van het water te breken. ◊

Het grillige patroon van de Zeedijk bij Etersheim

Het moderne gemaal van Warder dat nu het water uit de polder het Markermeer in pompt, met op de achtergrond de Brekermolen bij Etersheim

Ring

Ring uit Purmerend Westerstraat, 16e eeuw

De Stelling van Amsterdam

De Stelling van Amsterdam is een cirkelvormige voormalige verdedigingslinie rondom Amsterdam. De Stelling is 135 kilometer lang en bestaat uit 42 forten en vier batterijen.
De verdedigingslinie werd aangelegd tussen 1880 en 1914 op een afstand van 15 tot 20 kilometer van Amsterdam

Met zeven forten en één kustbatterij is de Stelling van Amsterdam goed vertegenwoordigd in de regio Waterland. Naast de goed in het landschap zichtbare bovengrondse monumentale panden, herbergen deze plaatsen ook een schat aan archeologische informatie.

De forten zijn bij uitstek een voorbeeld van hoe we ons erfgoed een nieuwe bestemming kunnen geven, zonder tekort te doen aan de oorspronkelijke functie. Ieder fort draagt hier op z'n eigen manier aan bij. Zo is het Fort bij Edam voor een groot gedeelte ingericht als tentoonstellingsruimte over het fort en de regio in de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Vrijwilligers geven wekelijks rondleidingen en er worden thema-activiteiten georganiseerd variërend van Romeinen tot Halloween. Het Fort benoorden Purmerend is, net als meerdere forten, in gebruik als wijnopslag. Het Fort bij Spijkerboor en het Fort aan de Jisperweg worden beide beheerd door Natuurmonumenten. Het Fort bij Spijkerboor is opengesteld voor rondleidingen; het Fort aan de Jisperweg wordt één keer per vijf jaar opengesteld voor publiek.

Het Fort aan de Nekkerweg staat tegenwoordig ook bekend als Fort Resort de Beemster. Hier is een saunacomplex, hotel en restaurant in gevestigd. De kustbatterij bij Durgerdam, 'het Vuurtoreneiland', (zie afbeelding vorige pagina) ligt in het zuiden van Waterland. Ook hier vind je een restaurant, waar je vanaf Amsterdam georganiseerd naar toe kan varen en dineren. ◊

Stelling van Amsterdam
UNESCO WERELDERFGOED

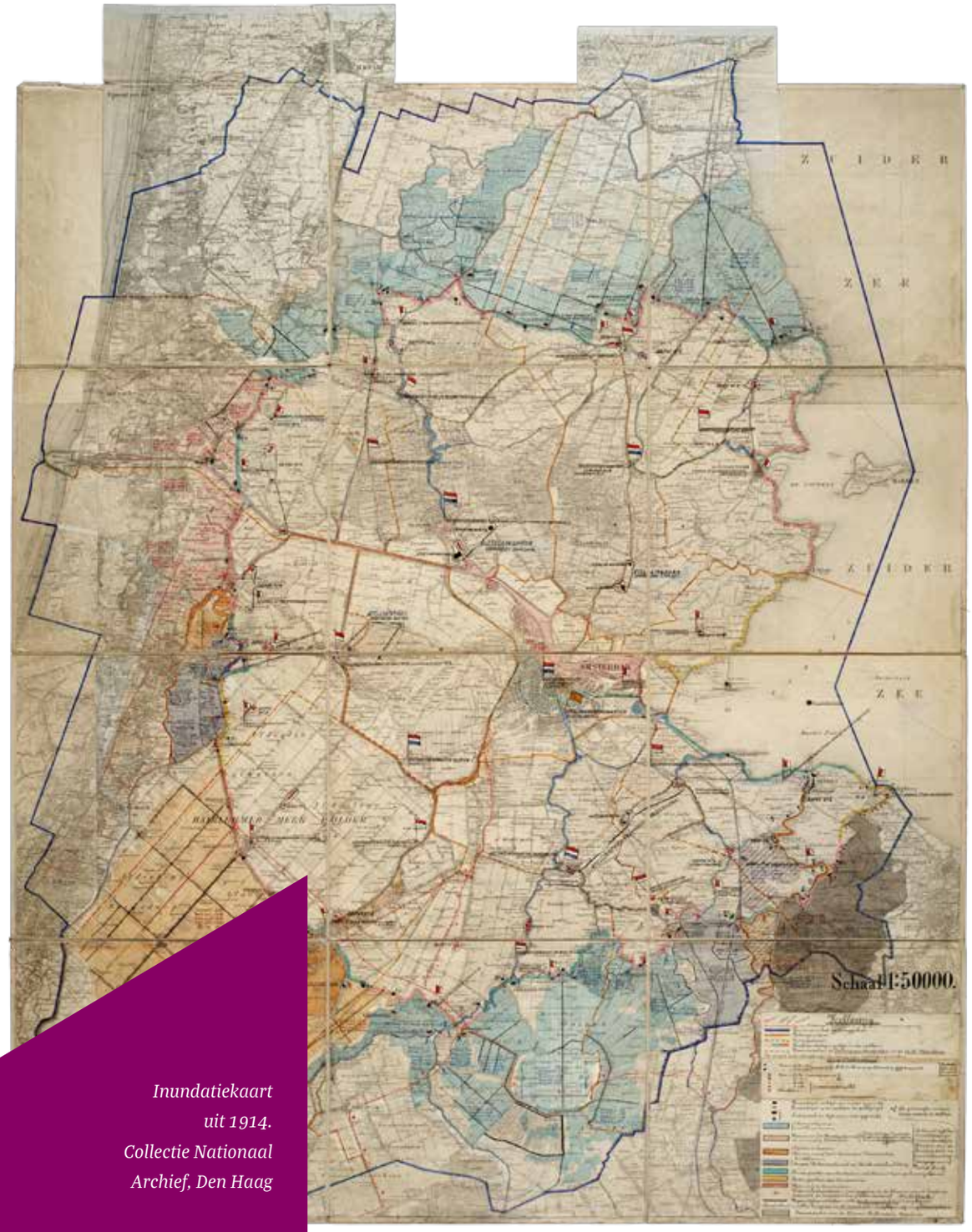

Inundatiekaart uit 1914. Collectie Nationaal Archief, Den Haag

Archeologisch onderzoek bij het Fort aan de Nekkerweg. Hier zijn archeologische resten van een buitenplaats gevonden die na de drooglegging van de Beemster op deze plaats werd gebouwd

Beleven en benutten

De herinrichting van de Koemarkt in Purmerend: een verwijzing naar de voormalige beestenmarkt en het Sint Ursulaklooster op deze locatie

Archeologie leeft binnen de regio Waterland. Bijna iedere plaats heeft een archeologische of historische vereniging. Zij organiseren veldexpedities en lezingen, verzorgen tentoonstellingen over bodemvondsten en maken zo de archeologie en het erfgoed van de streek zichtbaar. Op verschillende locaties in de regio vind je het verleden zichtbaar gemaakt in het huidige straatbeeld. Soms heel opvallend (de Paal van Ilpendam), soms heel subtiel (de koeienpoten op de Koemarkt in Purmerend). Het verleden is vaak dichterbij dan je denkt.

Zelf aan de slag met archeologie? Kijk op www.awn-archeologie.nl/afdeling/zaanstreek-waterland, archeologie-purmerend.nl en www.archeologiewater-land.nl

Purmerend

Op de Koemarkt in Purmerend zijn tijdens een archeologische begeleiding in 2009 muurresten van het Sint Ursulaklooster opgegraven. Dit klooster bevond zich op de Koemarkt in het centrum van de stad en werd in 1392 gesticht. Tijdens de Opstand tegen Spanje in 1572 werd het klooster ontruimd en gedeeltelijk verwoest. In 1603 werd besloten dat op het terrein van het toenmalige 'Cloosterwerff' niet mocht worden gebouwd, waardoor ruimte voor een beestenmarkt beschikbaar kwam. Bij de herinrichting van de Koemarkt zijn vijf plaquettes in de bestrating geplaatst met daarop afgebeeld de geschiedenis van het klooster. Het beeld van de koeien en stier, de koeienpootafdrukken in de grond bij de bomen en een aantal veehekken herinneren aan de voormalige functie van beestenmarkt.

Bodemvondsten uit zeven eeuwen, verzameld langs het water van de Ye of Ee in Edam

Bij de Archeologische Werkgroep Waterland wordt hard gewerkt aan een Archeologiewandelroute door Monnickendam. De wandelroute leidt langs unieke archeologisch-historische plekken, waarbij bodemvondsten ook op de locaties terugkomen. Informatiepanelen op de locaties geven hierbij aanvullende informatie.

Momenteel staat bij het voormalig vrouwenklooster Mariëngaerde, naast de huidige Sint Nicolaaskerk in Monnickendam, al een informatiebord. Hier stond in 1403 het vrouwenklooster, waarna het begin 17e eeuw werd opgevolgd door het Proveniershuis voor mannen. Dit werd in 1733 gesloopt; toen kwam er een moestuin.

Zuiderwoude
Een informatiezuil in Zuiderwoude, die de voorbijganger informeert over de vele bewoonde terpjes die langs het Dijkeinde lagen in de 16e eeuw. Op de foto is de verhoging in het landschap van zo'n terp aangegeven.

De Paal van Ilpendam: bodemdaling in beeld. Op het Dorpsplein in Ilpendam staat een 'hoogte-veenlaagpaal'. Zo'n 1000 jaar geleden lag deze plek vijf meter hoger dan nu. Iedere kleur op de paal geeft een periode van 100 jaar weer

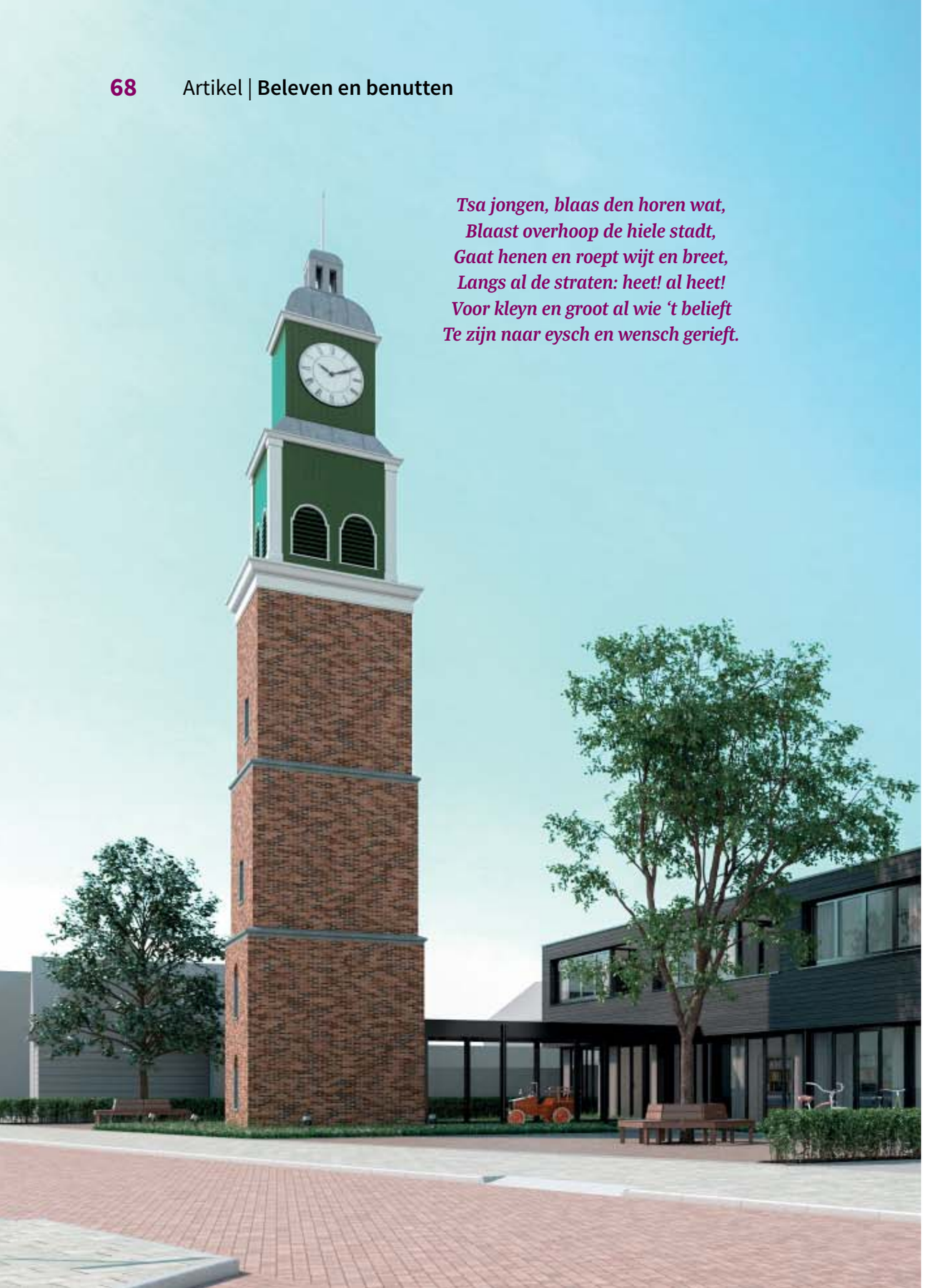

Tsa jongen, blaas den horen wat,
Blaast overhoop de hiele stadt,
Gaat henen en roept wijt en breet,
Langs al de straten: heet! al heet!
Voor kleyn en groot al wie 't belieft
Te zijn naar eysch en wensch gerieft.

In de 17e eeuw wist de bakker nooit precies wanneer het brood klaar was. Soms duurde het langer voordat de oven warm was dan een andere keer. Dus blies de bakker op een (runder)hoorn zodra het brood klaar was. Er is zelfs een liedje over het hoornblazen uit die tijd, dat staat hier links

Wormer

In de 17e eeuw stonden meer dan 100 bakkerijen in Wormer en Jisp die vooral scheepsbeschuit bakten: een dubbelgebakken deegkoek die lang bewaard kon worden. De koek werd hier ook wel tweebak genoemd. In Wormer stond de beschuittoren (onderste foto). Om brand te voorkomen moesten de vuren in de bakkerijen enkele uren per dag worden gedoofd. Om zes uur 's avonds klonken de klokken van de toren en werden de vuren gedoofd. Om 12 uur 's nachts mochten de ovens weer worden opgestookt. Aan het einde van de 19e eeuw is de toren, die inmiddels in verval was geraakt, afgebroken. In 2018 wordt op 20 meter afstand van de oorspronkelijke toren een replica gebouwd (afbeelding links). Zo wordt een icoon uit het verleden, een icoon van het heden. ◊

De Poelsluis van de Zaan gezien in 1600 met z'n molens, Wormer. Aquarel van G. Mol

(rechts)
Een 18e-eeuwse vuurtest uit Purmerend, Padjedijk

Funderingsresten van een 17e-eeuwse stolpboerderij aan de Rijperweg in de Middenbeemster

Tabaksdoos uit de 17e eeuw, gevonden aan de Achterdijk in Purmerend. Gemaakt van koper en ingegraveerd met een man en vrouw met een tabaksplant

Een pijp uit Purmerend Westerstraat, tweede helft van de 19e eeuw

Vondsten in de tijd

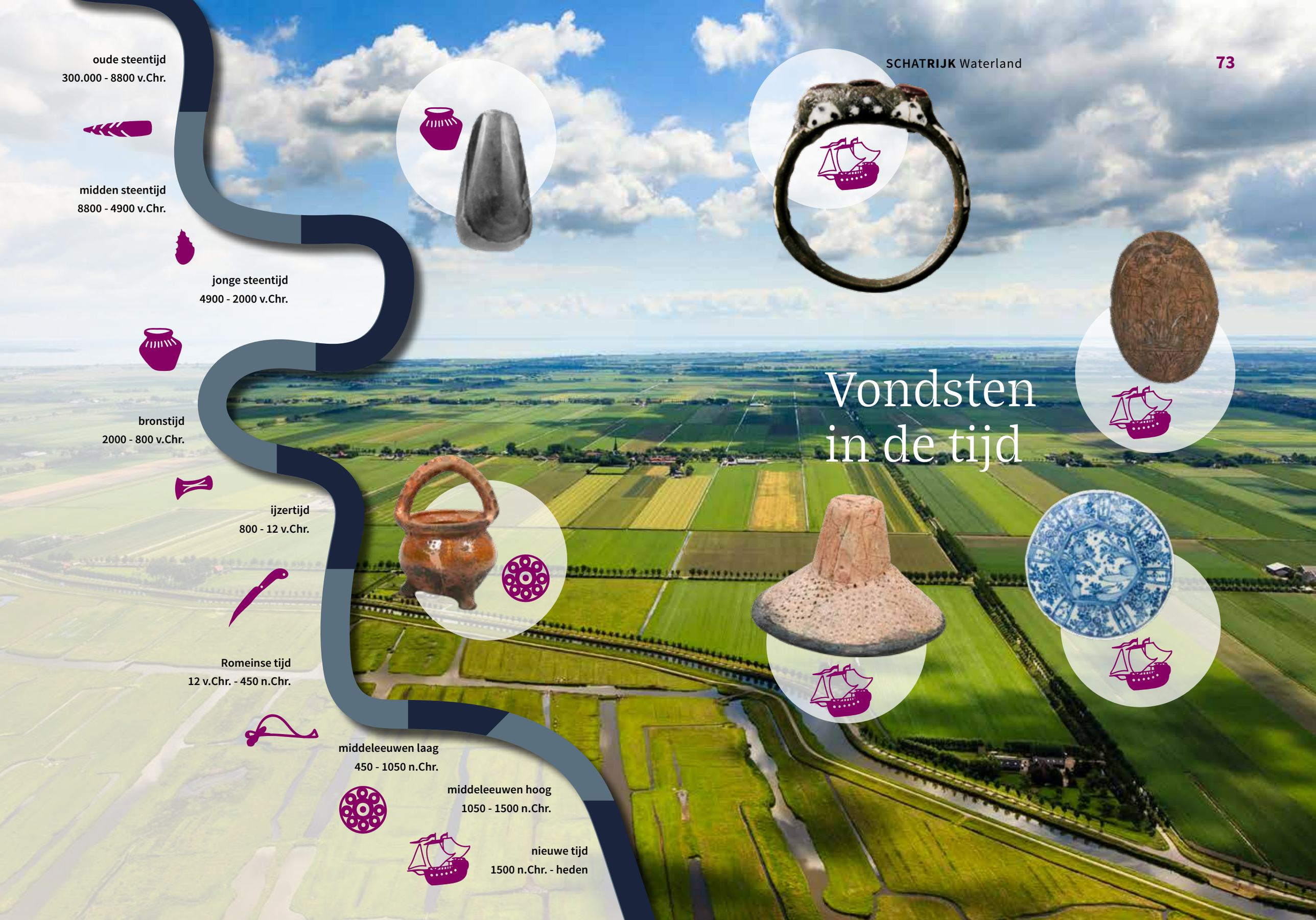

Een speelgoed vetvanger van tin uit de 15e-16e eeuw, die door de Archeologische Werkgroep Purmerend is opgegraven op het Willem Eggertplein in Purmerend. Dit is een miniatuur van een bak die gebruikt werd om vet van vlees van het spit in op te vangen

Steunpunt
Monumenten
& Archeologie
Noord-Holland